

Мар'яна СОКОЛ,

кандидат філологічних наук,
докторант Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ «ЛЮДИНА» У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ СТ.

У статті висвітлено історичні аспекти розвитку педагогічного поняття «людина» у ХІХ столітті. Проаналізовано теоретичні основи трансформації конститuenta «людина». Обґрунтовано його теоретико-методичні закономірності експлікації у педагогічній науці ХІХ століття. Узагальнено основні зміни щодо написання і змісту поняття «людина» Розкрито основні дефініції в історико-педагогічних умовах зазначеного періоду. Досліджено відмінності тлумачення поняття «людина» у науково-педагогічній літературі ХІХ століття.

Ключові слова: розвиток, поняття, «людина», понятійно-категорійний апарат, дефініція, експлікація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Із збільшенням обсягу наукових знань, особливо у ХІХ ст., коли природничі й точні науки нагромаджували велику кількість нових фактів, постала проблема систематизації наукових знань, понять, термінів. У ХІХ ст. на основі відомостей щодо взаємозв'язку соціального і біологічного здійснено спробу переосмислити особистісний світ людини. У науковому обігу для позначення дорослих і вихованців використовуються такі поняття: «людина», «індивід», «особистість». Певною мірою вони є синонімічними, оскільки позначають біологічну істоту – homo sapiens (людина розумна), проте з погляду педагогіки містять певні відмінні складові.

Аналіз останніх досліджень з вирішення проблеми. Історико-педагогічних досліджень, які б досліджували у повному обсязі проблему становлення та розвитку системи педагогічних понять, до теперішнього часу здійснено не було. Сучасна українська історико-педагогічна наука має чимало напрацювань із вивчення окремих конститuentів понятійно-категорійного апарату в різні історичні періоди та закономірностей розвитку історико-

педагогічної науки (С. Гончаренко, М. Євтух, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, А. Вихрущ, О. Локшина та ін.).

Мета статті – розглянути історичні аспекти розвитку поняття «людина» у педагогічній думці ХІХ – поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відтак, далі подамо визначення «homo» у поєднанні з тими чи іншими смисловими навантаженнями. До прикладу, Х. Плеснер виокремлює «homo absconditus» (людина схована) як «аналогію до deus absconditus (схований Бог)»; Дж. С. Мілль зазначає про «homo economicus» (людина економічна) так: «Людина є представником послідовним, раціональним і вузько корисливим, вона, як правило, має суб'єктивно визначені цілі»; Р. Якобсон виокремлює «homo loquens» (людина, що говорить): «Цей феномен традиційно розглядається як деяка тріада, сукупність трьох ролей, іпостасей, тісно пов'язаних між собою: це суб'єкт комунікації, культури та мови» [1, с. 423]. Додамо, що для В. Герльофа «homo ambitiosus» (людина амбітна) – «гроші не тільки продукт суспільства, проте саме гроші створюють суспільство, оскільки вони є одним з інструментів, які забезпечують зв'язок людей між собою. Гроші не є так званою економічною частиною людини, навпаки люди намагаються виділитися серед собі подібних за допомогою грошей. Таким чином, «homo economicus» світом також не править – він вигадка, а от «homo ambitiosus» – єдина справжня реальність»; у А. Харді маємо «homo aquaticus» (людина водяна, яка живе у воді, людина-амфібія) – термін для позначення людей, що живуть у воді згідно з «Теорією (гіпотезою) водяних мавп»; футуристичне бачення зябрового дихання людей» [1, с. 421]. Відтак, «homo clausus» (людина замкнута) запроноване Н. Еліасом, що означає усталене в соціології поняття для людини, яка замкнена в своєму «внутрішньому світі зовнішнім світом», «homo discerens» (Г. Рот. – людина-учень, людина, що навчається) – «людина, здатна до навчання та пристосована до навчання» [1, с. 436].

Варто зазначити, що педагогічна думка ХІХ ст. значною мірою зосереджувала свою увагу на понятті «людина»: яку людину повинні

виховувати навчальні заклади, сім'я; яка людина необхідна державі. Безперечно, такі твердження стали новими для суспільно-педагогічного життя, оскільки давали відповіді на запитання дитини, вчителя, батьків, суспільства, часу. Широко розповсюджена праця В. Виноградова, присвячена історії розвитку понять «людина», «індивід», «особистість» [2] до середини ХІХ ст. стала одним із фундаментальних досліджень у педагогічній науці. Додамо, що історичні аспекти розвитку вище зазначеного понятійно-категорійного апарату також досліджували Є. Вольський, В. Колесов, Ю. Сорокін та інші вчені.

Як зазначає О. Сухомлинська, усі педагоги, здійснюючи освітньо-навчальну практику та беручи активну участь у суспільно-педагогічному процесі, прагнули виховати «нову людину, людину нового часу, яка відповідала б вимогам соціально-економічних зрушень і викликів, що відбувалися не лише в Російській імперії, а й у Європі, цілому світі» [33, с. 38]. І ця мета стала вагомим інтеграційним початком для умовиводів багатьох педагогів, котрі поділяли вище наведені міркування про нову людину. Прибічником такого дискурсу став М. Пирогов – всесвітньовідомий лікар, хірург, який подивився на проблему людини, освіти, виховання ніби збоку, з іншою методологією, з іншим світобаченням. Загальновідомим є той факт, що він почав опікуватися й цікавитися проблемою виховання людини, особистості, коли зайняв посаду попечителя Одеського навчального округу. У його статті «Питання життя» (1856 р.) вперше порушено проблему виховання людини на загальнолюдських засадах і цінностях: «Людина потрібна для життя в моральному й інтелектуальному полі» [4, с. 45] – ось квінтесенція умовиводів вченого.

На нашу думку, вище згадана праця викликала значний резонанс і дискусію у суспільстві, до яких згодом долучилися інтелігенція, науковці, суспільна і педагогічна преса. Обговорення, що хронологічно тривало у часі всю другу половину ХІХ ст., дало змогу викристалізувати такі науково-педагогічні парадигми, що набули подальшого розвитку в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. До них належать: гуманістична, природничо-наукова, вільного розвитку, релігійна (консервативна), національна [3].

Гуманістичну представляв І. Пирогов, який гостро критикував чинну освітню систему, оскільки вона нав'язувала суспільні вимоги, ідеали, надмірну професіоналізацію, проте мало уваги приділяла вихованню людини, її моральному розвитку, внутрішньому «Я». «Не поспішайте з вашою прикладною реальністю. Дайте, дайте дозріти й зміцнити внутрішній людині; зовнішня встигне ще діяти: вона, з'являючись пізніше, може буде й не така вправна..., проте на неї можна буде більше покластися; вона не за своє не візьметься», – зазначав педагог [5, с. 56].

К. Ушинський теж належить до цього напрямку, оскільки він повністю сприйняв ідеї М. Пирогова, а пізніше дискутував з ним, особливо у тому, що стосувалося загальнолюдського виховання і «нової людини» загалом; В. Водовозова, М. Корфа та інші також розвивали емансипаційні, ліберальні ідеї щодо людини, освіти, виховання після реформи 1861 р. Зокрема праця К. Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (1868–1869 р.) розпочинається з визначення місця людини в суспільстві. Видатний педагог розглядав світ як єдине ціле двох великих груп – неорганічної та органічної, у складі якої майже все: від мікроскопічних інфузорій до людини. Отже, можна зробити висновок, що і людину вчений розглядав як частину природи без протиставлення їх одна одній [6, с. 408].

Науково-природнича парадигма з'явилася саме у цей період, і розпочав її П. Лесгафт – як представник гуманістичної педагогіки, оскільки вважав особистість найвищою цінністю, проте розв'язання педагогічної проблеми формування нової людини вбачав у зближенні педагогіки з біологією, створив функціональну анатомію як єдність форми і функції, об'єднав розумове і фізичне виховання як функції організму людини. У цьому напрямку також працювали: Ф. Ерісман, частково П. Каптерев (біогенетичний принцип), В. Бехтерев, які тією чи іншою мірою пов'язували виховання нової людини із становленням педагогіки як природничо-наукової дисципліни.

Парадигма вільного розвитку людини і дитини представлена такими видатними діячами, як Л. Толстой і К. Вентцель. Перший зазначав, що людина

повинна розвиватися у процесі виховання, яке, у свою чергу, повинно прищеплювати релігійні «істинно моральні переконання», що спираються на християнські моральні засади. А от його опонент вбачав педоцентризм основою виховання особистості, вільної від ідеології, державної політики, застарілих норм і правил, з метою пробудити самостійну, вільну особу. «Людина повинна сама в процесі творчої праці над собою знайти свої релігійні й моральні ідеали, що відповідають її моральним переконанням» [7, с. 81].

Релігійна (консервативна) парадигма була найбільш стійкою, усталеною, з міцними традиціями. Вона ставила завдання виховати не «нову людину», а «російську людину» («великороса»), для якої пріоритетами стали б релігійність як основа національного характеру, добродійність і духовно-моральний розвиток особистості. Звідси «російська людина» – релігійно стійка і моральна людина. До цієї парадигми належали: К. Победоносцев, С. Рачинський, М. Каткова і К. Ушинський. С. Рачинський здобув європейську освіту, став професором природничих наук у Московському університеті в 60-х роках ХІХ ст., повернувся у своє рідне село, де збудував нову школу, поселився в ній, жив разом з дітьми, ходив з ними хресними ходами по Смоленській губернії і в такий спосіб втілював свій національно-релігійний ідеал освіти та виховання. В основі його концепції – православна релігія і церква як основа духовності й моральності великоруської людини.

К. Ушинський – представник консервативної парадигми – говорив про народність у розумінні традиціоналістів, слов'янофілів, про «дух» особливий ідеал, а також вважав, що кожен народ має свій особливий ідеал людини, який втілюється через освіту, національну систему виховання. Автор твердив: «Будь-яка жива історична особистість є найвищим і найпрекраснішим створінням Божим на землі, і вихованню залишається лише черпати з цього багатого й чистого джерела» [6, с. 91].

Провідні науковці – представники національної парадигми – вимагали створення національної (народної) школи і критикували існуючу систему освіти в імперії, яка вважалася чужою, запозиченою, а отже, не відповідала

російській ментальності. Взірцем справжньої народної національної школи педагоги П. Каптерев, К. Ушинський вважали німецьку освіту, яка зародилася на ґрунті теорій Й. Фіхте, Й. Гедера та ін.

Варто зазначити, цю ідею детермінації поняття «людина» по-своєму вирішували представники кожного напрямку, проте українська складова висунула в середині ХІХ ст. ідею окремої української нації і створення «української людини», «українця» завдяки розвитку освіти й культури, через народництво, народну школу. Українські просвітні діячі, вчені, педагоги здійснювали свою діяльність у Санкт-Петербурзі, де створили свій друкований орган «Основа», відтак розпочали формування власне української національної парадигми. Вона передбачала розвиток мови, українських традицій, історії, релігійності. Її представниками стали: М. Костомаров, М. Драгоманов, П. Куліш, В. Антонович, В. Білозерський, І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський, Б. Грінченко, С. Русова та інші. Вони пробуджували в українців національну свідомість, піднімали й оприлюднювали у своїх друкованих джерелах українську історію ХVІ–ХVІІІ ст. з власною системою освіти, формували просвіту, друкували книжки для народу і насамперед дбали про розвиток мови, справедливо вважаючи, що без достатнього її розвитку неможливе становлення інших складових.

Отже, на питання, хто є новою людиною для нового суспільства, педагогічний дискурс відповідав по-різному: «нова людина – гуманістична людина, нова людина – російська людина, нова людина – вільна людина, нова людина – українська людина» [3].

Висновки. На нашу думку, упорядкування понятійно-категорійного апарату пов'язано зі структуризацією та систематизацією науково-педагогічних знань. У процесі наукового дослідження відбувається тезаурусне моделювання знань, визначення і класифікація базових понять, що скорельовані на розробку моделі наукового знання в предметній площині дослідження системи основних педагогічних понять.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку Детальна розробка понятійного апарату із застосуванням іншомовних першоджерел сприятиме підвищенню рівня теоретичного аналізу проблеми детермінації понятійно-категорійного апарату педагогічної науки, а відтак і проведенню подальшої експериментальної роботи.

Список використаних джерел

1. Encyclopædia Britannica / Ed. by Robert McHenry. – London: Encyclopædia Britannica Publishing Inc., 1992. – 1873 p.
2. Виноградов В. В. Основные типы лексического значения слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – М. : Знание пресс, 1953. – № 5 – С. 3–29.
3. Сухомлинська О. В. Педагогічний дискурс ХІХ ст. – диференціація й інтеграція ідей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – К. : Наука, 2009. – С.30–40. – С. 6–17.
4. Пирогов М. И. Вопросы жизни / М. И. Пирогов // Наука и знание. – М. : Друг, 1856. – С. 45.
5. Пирогов И. М. Избранные педагогические произведения / М. И. Пирогов // М. : СТПБ, 1953. – С.56–59.
6. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: В 11 т. – Ред. кол. А. М. Егонин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский. – М. – Л. : АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 575 с.
7. Вентцель К. Н. Этика и педагогика творческой личности: (Проблемы нравственности и воспитания в свете теории свободного гармонического развития жизни и сознания) – К. Н. Вентцель. – М. : Книгоизд-во К. И. Тихомирова, 1911–1912. – 167 с.

В статье отражены исторические аспекты развития педагогического понятия «человек» в ХІХ веке. Проанализированы теоретические основы трансформации конституента «человек». Обоснованно его теоретико-методические закономерности экспликации в педагогической науке ХІХ века. Обобщены основные изменения по написанию и содержанию понятия «человек». Раскрыты основные дефиниции в историко-педагогических условиях указанного периода. Исследовано различия в толкование понятия «человек» в научно-педагогической литературе ХІХ века.

Ключевые слова: развитие, понятие, «человек», понятийно-категорійный аппарат, дефиниция, экспликация.

The Historical Aspects of the Concept «Man» Development in Pedagogical Thought in the Nineteenth Century

The article highlights the historical aspects of the concept «man» development in pedagogical thought in the nineteenth century. The theoretical bases of the constituent «man» transformation are analyzed. The theoretical and methodological patterns of explication in pedagogical science of the XIX century are substantiated. The main changes in the writing and content of the concept «man» are summarized. The basic definitions in the historical and pedagogical conditions of the specified period are revealed. The differences of interpretation of the concept «man» in the scientific-pedagogical literature of the XIX century were investigated.

Fully investigative the problem of the formation and development of a system of pedagogical concepts historical and pedagogical researches, have not been implemented till now. Modern Ukrainian historical and pedagogical science has a lot of works concerning the study of the individual constituents of the conceptual-categorical apparatus in different historical periods and the patterns of historical and pedagogical science development.

The aim of the article is to investigate the historical aspects of the concept «man» development in pedagogical thought in the nineteenth century.

With the increase of scientific knowledge, especially in the nineteenth century, when natural sciences and exact sciences accumulated a large number of new facts, there was a problem of systematization of scientific knowledge, concepts, terms. In the scientific circle for the designation of adults and pupils the following concepts are used: «man», «individual», «person». To a certain extent, they are synonymous, because they denote a biological being – Homo sapiens (human intelligent), but from the point of view of pedagogy contain certain distinct components.

The pedagogical thought of the nineteenth century largely focused on the concept «man»: what kind of person should be educated by educational institutions, family; what kind of person is necessary for the state. Undoubtedly, such statements have become new to socio-pedagogical life, since they gave answers to the questions of the children, teachers, parents, society, and time. So, the answer for the question «Who is a new person for a new society? » – pedagogical discourse corresponded in different ways: «a new man is a humanist man, a new man is a Russian man, a new man is a free man, a new man is a Ukrainian man».

In our point of view, the ordering of the conceptual-categorical apparatus is connected with the structuration and systematization of scientific and pedagogical knowledge. In the process of scientific research, the modeling knowledge thesaurus takes place. The definition and classification of basic concepts are correlated to the development of a model of scientific knowledge in the subject of the system of basic pedagogical concepts study.

Key words: *development, concept, «man», conceptual categorical apparatus, definition, explication.*